

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ VASİF qızı QULİYEVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN
DİSKURSDA LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: Fərman Hüsən oğlu Zeynalov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə _____ 2018-ci il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünyamızda baş verən qloballaşma prosesi ilə eyni vaxtda, dilçilik elminin tərkib hissələrindən biri olan frazeologiya sahəsində də çox faydalı tədqiqatlar aparılmaqdadır.

İngilis dili materialı əsasında frazeoloji vahidlərin araşdırılması, onları təşkil edən elementlərin tədqiq olunması, dildəki feili frazeoloji vahidlərin hansı modelə uyğun olaraq yaradılması və diskursun müxtəlif sahələrində - şifahi və yazılı diskursda - onların işlədilməsi bu dövrümüzdə frazeoloji vahidlərə xas xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması müasir dövrümüzdə çox aktual bir məsələdir. Qeyd edək ki, ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərlə bağlı bəzi məsələlərdən bu və ya digər şəkildə bəhs edilsə də, feili frazeoloji vahidlərin siyasi, mədəni və biznes diskursunda işlənməsi məsələsi indiyə qədər ayrıca və əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. İngilis dilində feili frazeoloji vahidlərin yazılı və şifahi nitqdə biznes, mədəni və siyasi diskursda işlənməsi məsələləri işi-mizdə əsaslı şəkildə araşdırılaraq öyrənilmişdir ki, bu da həmin tədqiqatın mövzusunun aktual olmasını şərtləndirir.

Dissertasiyanın tədqiqat obyektı. Tədqiqat işinin obyektı müasir ingilis dilinin sintaksis hissəsinə daxil olan frazeologiya bölməsidir.

Dissertasiyanın predmeti. Tədqiqat işinin predmetini ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilərək aşkara çıxarılması məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin və növlərinin araşdırılması;
- ingilis və Azərbaycan dillərində frazeologiya ilə bağlı mövcud olan elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması, öyrənilməsi və hər iki dildə, o cümlədən rus dilində frazeologiya probleminə olan baxışlar;
- ingilis dilindəki feili frazeoloji birləşmələri təşkil edən elementlərin müəyyənləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və onların təhlil olunması;
- müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və struktur cəhətlərinin aşkarlanması;
- diskurs və diskursda feili frazeoloji vahidlərin işlədilməsinin mümkünlüyü haqqında ümumi məlumat;
- tədqiqatda istifadə və təhlil etmək üçün ingilisdilli jurnal və qəzetlər-

dən diskurs parçalarının seçilməsi və sistemləşdirilməsi;

- ingilis dilində şifahi və yazılı nitqdə siyasi, mədəni, biznes diskursunda feili frazeoloji vahidlərin işlədilməsi aspektlərinin araşdırılması, onların təhlili və ümumiləşdirilərək yekun nəticələrin əldə olunması.

Tədqiqatın metodu. Hər bir tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə olunan metodlar tədqiq edilən mövzu ilə sıx əlaqədar olaraq seçilir. Tədqiqatımızın mövzusu ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər və onların diskursiv xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması məsələsinə həsr olduğundan müasir dilçilikdə qəbul edilmiş bu metodlardan istifadə etmişik:

Sinxron-təsviri metod, müşahidə metodu, linqvistik təhlil metodu.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Tədqiqat işinin fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər diskursda işlənərkən leksik-semantik əlamətlərə malikdir.

İşin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işi istisna olmaqla, bu vaxta kimi ingilis dilində feili frazeoloji birləşmələrin struktur, leksik-semantik və diskursiv xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir. Tədqiqatın diskurs daxilində yerinə yetirilməsi bu işin daha sanballı olmasına təsir göstərmişdir. İngilis dili materialı əsasında aparılmış bu tədqiqatda feili frazeoloji birləşmələrin şifahi və yazılı diskursda işlədilməsi xüsusiyyətləri işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müasir ingilis dilində frazeologiya sahəsinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ingilis dilində frazeologiya və xüsusilə də feili frazeoloji vahidlər və onların diskursda işlədilməsi məsələsi mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə onu bildirmək lazımdır ki, dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrdən frazeologiya, frazeoloji vahidlər və diskursda frazeoloji vahidlər problemlərinin şərh zamanı, eləcə də leksikologiya fənninin tədrisində geniş istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim edilir:

- Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər struktur və leksik-semantik cəhətdən təsnif edilir;

- Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər şifahi nitqdə siyasi, mədəni, biznes diskursunda işlədilir;

- Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər yazılı nitqdə siyasi, mədəni, biznes diskursunda işlədilir;

Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlər siyasi, mədəni, biznes

diskursunda işlədilərkən müxtəlif tərcümə variantlarına malik ola bilər.

Tədqiqatın materialı. Tədqiqat üçün dil materialı, müasir ingilis və amerikalı yazıçılarının əsərlərindən, ingilisdilli qəzet və jurnallardan seçilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmiş və orada müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də Rusiyada və Gürcüstanda nəşr edilən dünya səviyyəli toplularda dərc edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, dissertasiya üzrə yazılmış bir neçə məqalə Respublika və xarici ölkədə keçirilmiş elmi konfranslarda müzakirə edilmiş və onlar konfrans materialı kimi çap edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olub 135 səhifəni əhatə edir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, material və metodları, işin fərziyyəsi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətləri*” adlanan birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir.

Bu fəslin “Sərbəst və sabit (qeyri-sərbəst)söz birləşmələri” adlanan birinci yarım fəslində əsasən söz birləşmələrinin tədqiqi haqda ümumi məlumat verilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə, söz birləşmələri haqda Azərbaycanlı və rus alimlərinin araşdırmaları nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edək ki, Mirzə Kazımbəyin ilk qrammatika kitabı hesab edilən “Грамматика турецко-татарского языка” kitabında ilk olaraq “söz birləşmələri” termini “sintaksis” termininə ekvivalent qəbul edilmişdir¹. M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin “Azərbaycan dilinin sərfi” dərsliyində (1946) söz birləşmələri və cümlədən bəhs edilmişdir. Bu dərslikdə “söz birləşmələri” “ifadələr” adı altında verilmişdir və müəlliflər “söz birləşmələri” və ya “ifadələr” dedikdə iki sözün birləşməsinə nəzərdə tutmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri,

¹ Vəliyeva N. Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, s. 48-49.

eləcə də təyini söz birləşmələri haqda yazan dilçilərdən biri də Z.Tağızadə olmuşdur. Dilçilikdə söz birləşmələri məsələsinə toxunan digər dilçi alim “Dilçiliyin əsasları” əsərinin müəllifi N.Məmmədovdur.

Rus alimlərindən ilk dəfə M.V.Lomonosov XIX əsrdə söz birləşmələri haqda fikir söyləmişdir. O, “Российская Грамматика” əsərində söz birləşməsi haqda xeyli fikirlər irəli sürmüşdür. O, söz birləşmələrinin ümumi cəhətləri, formaları, əmələgəlmə yolları haqqında məlumat vermiş və söz birləşmələrində qrammatik əlaqələrin 2 növü (uzlaşma və yanaşma) haqda danışmışdır. Söz birləşmələri haqda fikir söyləyən digər rus dilçisi F.F.Fortunatovdur. O, “hissəciyin deyil, bütöv bir sözün başqa bir sözlə birləşməsindən əmələ gəlib, istər psixoloji hökm, istərsə də onun hissələrini ifadə edən” vahidləri söz birləşmələri adlandırmışdır və onları 2 qrupa ayırmışdır:

a) mübtəda və xəbərin əlaqəsindən yaranan (bitmiş söz birləşmələri);

b) iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gələn, lakin cümlə təşkil etməyən birləşmələr (bitməmiş söz birləşmələri).

Digər mütəxəssis A.M.Peşkovskinin fikrincə cümlə yalnız “söz birləşmələri”ndən yarana bilər. Qeyd edilənlərdən savayı Y.İ.Ubryatova, A.V.Şapiro, T.P.Lomtev, N.A.Baskakov da söz birləşmələri məsələsinə toxunmuşlar. A.A.Şaxmatov da F.F.Fortunatov kimi söz birləşmələrini bitmiş və bitməmiş olaraq iki yerə ayırır və bitmiş söz birləşmələrinin əsas əlaməti kimi onların predikativ xarakterə malik olduğunu göstərir.¹

Söz birləşmələrinin təsnifatı məsələsinə gəldikdə bu baxımdan müxtəlifliyin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır:

1. Sərbəst söz birləşmələri;

2. Sabit söz birləşmələri (və ya qeyri-sərbəst söz birləşmələri)

Sərbəst birləşmələr sintaksisin əsas tədqiq obyektlərindən biri sayılır. Sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri müstəqil mənalı (təmmənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində də ilkin leksik mənasını və ya məna müstəqilliyini mühafizə edib saxlaya bilər.

trees of the forest - meşənin ağacları, key of the car - maşının açarı

Sərbəst birləşmənin elementləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə edilir.

¹ Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, s. 56-59.

Ən işlək söz birləşməsi modellərindən biri aşağıdakıdır:

s ö z + yiy. hal şək. -in + s ö z + III ş. məns. şək. -ı
at - in + nal - ı (the horseshoe of the horse)

Qeyd edək ki, bir sıra sərbəst birləşmə modelləri mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün baza rolunu oynayır.

sifət + isim ----- uca boy - ucaboy (adam) (tall height or man)

say + isim - beş guşə --beşguşə (ulduz) (five-points - five pointed star)

Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur və sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasına ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur. Belə birləşmələrin bir qisminə tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik mənə, digəri yalnız qrammatik mənə daşıyır.

Sabit birləşmələrin bir qismi tərəflərindən birinin və ya hər ikisinin məcaziliyi əsasında əmələ gəlir və dilçilikdə “frazeoloji vahidlər” (“frazeoloji birləşmələr”) adlandırılır. Ona görə də sabit birləşmələrin özlərini də iki növə ayırmaq lazım gəlir: sabit leksik birləşmələr, sabit frazeoloji birləşmələr. İndiyə qədər bizim dilçilikdə “sabit birləşmələr” adı altında yalnız frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Sərbəst söz birləşmələri leksik baxımdan motivasiya olunmuş (lexically motivated) və leksik baxımdan motivasiya olunmamış (lexically non-motivated) şəkildə mövcud olur və onlar frazeoloji vahidlər və ya idiomlar adlandırılır. Bu cür birləşmənin leksik mənasını onun komponentlərinin mənasından əxz etmək mümkün deyil.¹

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım fəslə “Frazeologizmlərin təsnifatı məsələsi” adlanır. Bu hissədə frazeologizmlərin mövcud təsnifatı araşdırılmışdır. Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gənc olması heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir. Frazeoloji vahidlərin (FV) birinci müşahidəçiləri - lüğət tərtibçiləri - leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər.

¹ Ахманова О.С. К вопросу о словосочетаниях в современном английском языке. М.: ИЛНОЛЯ, 1950, с. 58.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

1. Birinci qrupa ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər daxildir. Frazeologiyanın öyrənilməsində prioritet Rusiya və ya post-Sovet ölkəsinin üzərinə düşür. Rus dilçilərindən A.A.Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edib, ona belə tərif vermişdir: "Frazeologiyaya, dildə məna cəhətdən parçalanma yan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların "qanadlı sözlər" şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri da-xildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir."¹

B.N.Qolovinin fikrincə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur və onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edilir. N.M.Şanski isə "frazeoloji ifadə" adı ilə dildəki iki və ya daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət mənaca tam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur. O, FV-lərin diferensial əlamətlərini işləyib hazırlamışdır. N.M.Şanski FV-ləri söz və söz birləşmələri ilə qarşı-qarşıya qoymuş, Vinqradovun klassifikasiyasını şərh etmiş və uğursuz olsa da özünün IV tipini yaratmışdır. O, təsnifatı daha da genişləndirərək sabit söz birləşmələrinin dörd tipinin olduğunu müəyyənləşdirmişdir:

1. frazeoloji birləşmələr tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələridir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşmələrin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüyüdür.

to kick the bucket - ölmək; to rain cats and dogs - şırhaşırnan yağış yağmaq

2. Frazeoloji bitişmələr tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa, nəzərə çarpan sabit söz birləşmələridir.

to throw dust into sb's eye's - bir kəsin başını aldatmaq/gözünə kül üfürmək

Frazeoloji bitişmələrə xas olan digər xüsusiyyət onlarda omonimlik hadisəsinin olmasıdır. Bu o deməkdir ki, onları eyni zamanda həm həqiqi, həm də məcazi mənada başa düşmək mümkündür. Məsələn:

It was very tiresome as I had to swim against the current - Axının əksinə üzmək (=bir kəsə qarşı çıxmaq/getmək, bir kəsin əksinə getmək) çox yorucu idi.

3. Frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yaranır - birləşməni təşkil

¹ Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М.: Учпедгиз. 1953, с. 118.

edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcaziləşmiş olur.

a bosom friend - ürək dostu;

Frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətləri bunlardır: ekspresivlik, metaforiklik, emosionallıq.

4. Frazeoloji ifadələr öz tərkibinə görə sabit olan birləşmələrdir ki, onlar semantik baxımdan bölünə bilər və tam sərbəst mənası olan sözlərdən təşkil olunur (bu da onları sərbəst söz birləşmələri ilə yaxınlaşdırır).

Defendants of peace - sülh müdafiəçiləri; Labour success - əmək uğurları

A.A.Reformatski, yuxarıdakı fikirlərə əlavə olaraq, dildəki “spesifik söz-ləri” də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəlif qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırır. Q.De-mentiyeva, Y.M.Qalkina-Fedoruk, A.P.Mordvilko, İ.V.Arnold, Y.R.Qep-ner, S.A.Fessalonitski, S.Q.Qavrin, L.P.Smit, V.N.Telya dildə hazır şəkildə olan sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edirlər.

2. İkinci qrup dilçilər dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandırır.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Şarl Ballidən başlayır. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə İsveçrə dilçisi Ş.Balli məşğul olmuşdur. O, dilçilik tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. O, nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Ş.Balli özünün “Üslubiyyatın xülasəsi” kitabında söz birləşmələrinin ilk təsnifatını verərək yazır ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. O, söz birləşmələrini dörd qrupa bölür:¹

1. Sərbəst söz birləşmələrinin hər bir üzvi ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələrin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyiylə düzəlir. Frazeoloji qrupda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkün-

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд. иностр. литературы, 1955, с. 219.

dür. Komponentlərin qismən başqa sözlə əvəz edilməsinə yol verilir.

4. Frazeoloji birləşmələr elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalərini itirərək, birlikdə ümumi bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Ş.Balli də öz kitablarında fransız dilinin frazeologiyasından geniş bəhs etmişdir. Ş.Balli özünün növbəti “Fransız dilinin üslubiyatı” kitabında adi söz birləşmələrini və frazeoloji qrupu “ara tip” kimi adlandırmışdır¹.

Sovet dilçiliyində frazeologiya barədə ilk dəfə 1931-ci ildə Y.I.Polivanov fikir söyləmişdir². S.İ.Abakumovun 1936-cı ildə “Sözlərin sabit birləşmələri” adı altında çapdan çıxmış məqaləsində sabit söz birləşmələrini idiomatika və frazeologiya adı altında iki qrupa ayırmışdır.³ XIX əsrin II yarısında rus alimlərindən A.A.Potebnya, İ.İ.Sreznevski, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və başqaları frazeoloji materialın elmi təhlili ilə məşğul olmuşlar. Frazeologiyanın bir dilçilik fənni kimi geniş şəkildə faktik dil materialı ilə əsaslandırılması V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. O, *frazeoloji vahidləri birikmələr, frazeoloji qrupları isə frazeoloji vahid* adlandırmışdır⁴. V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri 3 semantik qrupa bölmüşdür: frazeoloji birikmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr. A.İ.Smirnitski öz kitabında frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işləyən tiplərini müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verir⁵. Müəllif bu qəbildən olan sabit söz birləşmələri struktur cəhətdən *birzırvəli, ikizırvəli, çoxzırvəli* olmaq üzrə qruplaşdırır. A.V.Kunin də frazeologiyanı dərinlən tədqiq edən tədqiqatçılardandır. O, “Müasir ingilis dilinin frazeologiyası” kitabında frazeoloji məsələlərdən geniş bəhs etmiş, ingilis dili frazeologi-

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М.: Иностран. литер. 1909 (русский перевод 1961), с. 198.

² Поливанов Ю.И. Круг современных проблем современной лингвистики // Русский язык в советской школе. М., 1929. № 1, с. 59.

³ Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов // Русский язык в школе, 1936., № 1, с. 64

⁴ Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М.: Наука, 1986, с. 87.

⁵ Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: МГУ, 1998, с. 197.

zmlərinin geniş təsnifatını vermişdir¹. S.İ.Ojeqov frazeologiyamı iki - dar və geniş mənada fərqləndirmişdir. Geniş mənada frazeologiya dedikdə o, buraya hər cür sabit birləşmələr - atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, ibarələr, ədəbi klişelər, rəvayətli ifadələr, qanadlı sözlər və s. daxil edir, dar mənada frazeologiya dedikdə isə ancaq sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidlərin məcmusu nəzərdə tutur². N.N.Amosova frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini, idiomatikliyini, mahiyyətini və bunların dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə öz əsərlərində dolğun şəkildə işıqlandırmışdır.³ L.V.Şerba isə dil və nitq sahəsində sabit birləşmələr arasında sərhəd qoymağa nail olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində də frazeologiya sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bizim dilçilikdə ilk dəfə “idiomatizm” termini B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birlikdə yazdıqları “Türk ǧrameri” dərsliyində işlədilmişdi. Azərbaycan dilinin frazeologiyası barədə ilk dəfə M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərsliyində söz açmışdır. S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında idiomlara dair geniş məlumat vermiş və o, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bütöv halda “sabit söz birləşmələri” adlandırır. O, əvvəlcə idiomları “sabit idiomlar” və “qeyri-sabit” idiomlar olmaqla 2 qrupa, daha sonra isə qeyri-sabit idiomları “qovuşma idiomlar”, “birləşmə idiomlar” və “uyuşma idiomlar” adı ilə 3 növə bölür. Ə.Orucovun Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə həsr etdiyi əsərində frazeologiya və leksikoqrafiya ilə əlaqədar məsələlərə toxunulur. 1963-cü ildə M.Paşayevanın Rusca-Azərbaycanca lüğətlərində rus dili frazeoloji vahidlərinin bəzi ümumi məsələlərinə toxunulmuşdur. H.Bayramovun “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları” adlı dərs vəsaiti Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqi tarixində mühüm hadisədir. Y.Seyidov öz monoqrafiyasında dildəki sərbəst və sabit söz birləşmələrindən bəhs edərək, sərbəst söz birləşmələrinin əsil qrammatik birləşmə kimi söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyekt olduğunu, sabit söz birləşmələrin isə dilin tarixi inkişaf prosesində yarandığını və dilimizdə dəyişmədən (hazır şəkildə) işlədildiyini göstərir.

¹ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка, М.: Международные отношения, 1972., с. 54.

² Ожегов С.И. О структуре фразеологии. Лексикографический сборник. М.: Высш. Школа, 1974, с. 178

³ Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета. 1989, 67 с.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Müasır ıngılıs dilində feili frazeoloji vahidlərin leksik, semantik və struktur cəhətləri” adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsilədən ibarətdir. Birinci hissə - “Feili frazeoloji vahidlərin (FFV) ümumi səciyyəsi” adlanır. Frazeologizmlər müəyyən bir dil cəmiyyətinin təcrübəsini və biliklərini qoruyub hifz edir və onlar dilçilikdə nisbətən daha çox informativ vahidlər hesab edilirlər. Müasır ıngılıs dilində frazeoloji vahidlərin ən çox rast gələn növü feili frazeoloji vahidlərdir. Tədqiqatın istiqamətinə uyğun olaraq, əsasən, semantik mənə daşıyan FFV-lərin struktur modellərinin, leksik-semantik cəhətlərinin qanunauyğunluqları üzərində dayanılmışdır. Feili frazeoloji vahidlərin aşağıdakı hissələri vardır:

1. *Feili frazeoloji birləşmələr* semantik baxımdan (onlar hərəkət və ya vəziyyət ifadə edir) və qrammatik kateqoriyaya əsasən (şəkil, zaman, şəxs, növ) birləşir və cümlədə əsasən xəbər funksiyasını daşıyır.

2. *Feili-propozisional birləşmələr* mənəca hərəkət və ya vəziyyət ifadə edir, struktur baxımdan bir qayda olaraq cümlə kimi təşkil edilir (adətən cütləyici) və sintaktik baxımdan xəbər (predicate) funksiyasını ifadə edir.

Feili frazeoloji birləşmələr sırasına aşağıdakı ifadələr də aid edilir.

1. Məsdər birləşmələri (Infinitive+Object(s)and/or Modifier(s))
2. Feili Sifət birləşmələri (Participle + Object(s) and/or Modifier(s)) bir qayda olaraq təyin, xəbər və zərflik funksiyalarında işlənir.

3. Cerund birləşmələri (Gerund+Object(s) and/or Modifier(s)) modelinə uyğun yaranır, mübtədə, xəbər, təyin, zərflik, tamamlıq funksiyaları daşıyır.

İngilis dilində feil kimi çıxış edən birləşmələrin aşağıdakı modelləri var:

F + İ: *to take advantage – üstünlüyü əldə etmək*

F + postpositiv: *to give up – tərgitmək, boş vermək*

F + and + F: *to pick and choose – saf-cürük etmək*

F+(one’s)+İ+(sözünü): *to snap one’s fingers at - kimisə kobudlamaq*

F+one+İ: *to give one the bird (to fire sb)-xoruzunu qoltuğuna vermək*

F + budaq cümlə: *to see how the land lies (to discover the state of affairs) – işin nə yerdə olduğunu müəyyənləşdirmək*

A.V.Kuninə görə, FV-lər söz birləşmələrini təcəssüm etdirir ki, bu birləşmələrin də komponentləri bir-biri ilə o dərəcədə bağlıdır ki, vahidin mənası ona daxil olan komponentlərin mənasından əxz edilmir. Burada əsas məsələ FFV-lər və onların strukturu, xarakteri, semantikasını və funksiyalarıdır. FFV-lər *obyekt* və ya *obyekt-vəziyyət* münasibətləri ifadə edir. Onlar müxtəlif struktura malik ola bilər və bu cür strukturlarda ən sadə FFV-lər *feil+isim* və ya *feil+(köməkçi) əvəzlilik+isim* ola bilər.

to know one’s onions (stuff, goods) - öz qabındakından xəbəri olmaq;

Frazeologizmlərin bu qrupunda bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsilə bağlanmış *1 feil+2 isim/say*, yaxud *avəzlikdən* ibarət olan FFV-lərə rast gəlinir:

to know a thing or two – çox az şey bilmək;

Tədqiq edilən bu qrupda həmçinin not inkar hissəcik+FFV-lərdən ibarət modellər də aşkara çıxarılmışdır:

to not to know B from a broomstick – başı çıxmamaq;

Sözgedən FFV-lər qrupuna daxil olan frazeologizmlərin bir qismi daha çox struktura görə fərqlənir (yəni bir neçə nitq hissəsinin birləşməsinə görə)

to see through (into) stone walls (a mill) – hər şeyi bilmək;

Cümlədə FFV-lər ən çox xəbər funksiyasında işlənir.

İkinci fəslin “Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin leksik, semantik və struktur xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarım fəslində öncə FFV-lərin tematik qrupları məsələsi tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı tematik qruplar ayrılmışdır:

1. Hərəkət, fəaliyyət və insanın vəziyyətini ifadə edən FFV-lər; 2. Animal (heyvani) xarakter ifadə edən FFV-lər; 3. Dənizçiliyə (dəniz işinə) adi olan FFV-lər; 4. Hərbi fəaliyyətlə əlaqəli FFV-lər; 5. İncəsənətlə bağlı olan FFV-lər; 6. Din ilə bağlı olan FFV-lər:

Bu yarım fəsildə frazeoloji vahidlərin strukturu kimi digər mühüm məsələ də tədqiq edilir. Struktur (leksik və sintaktik) təşkil olunma tam struktur-semantik ekvivalentlərin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. FFV-də struktur-semantik ekvivalentlik məsələsi kifayət qədər böyükdür və əsasən rus dilində əyani olaraq görünsə də doğma dilimizdə buna elə də çox rast gəlinmir.

to cry one's eyes out – gözü çıxınca ağlamaq

to hold/carry one's head high – başını dik tutmaq:

Bizim tədqiq etdiyimiz FFV-lər obyekt, vəziyyət və təyini münasibətlərdə xarakterizə edilən struktur modellərdə təsvir edilmişdir. Ən geniş yayılmış struktur modellər *feil+isim*-dən ibarət olan modellərdir. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış birləşmələrin olduğu modellərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Ən geniş yayılmış isə alternativə malik struktur modellərdir.

FFV-lərin təsnifi məsələsində aşağıdakı prinsipləri qeyd etmək lazımdır:

1. *Semantik prinsip* dilin kommunikativ funksiyası əsas funksiya olaraq informasiyanı bir nəfərdən digərinə ötürməyə xidmət edir. Kommunikasiya prosesinin əsas materialı isə söz, söz bloklarıdır ki, onların da arasında FFV-lər yer alır. V.N.Komissarovun fikrincə “mənalər məna bloku təşkil edir və

onların əsasında ifadə məzmunu yaranır.” Onu da qeyd edək ki, bu blokların mətn strukturunda müxtəlif çəkisi və yüklənməsi vardır¹. Mənaya gəldikdə isə FV-lər sözlərə nisbətən daha çox məlumatlılığa malikdir və kommunikasiya prosesində onların kommunikativ yükü daha böyük olur. FV-in semantik quruluşu isə müxtəlif denotativ, işarə və konnotativ mənə aspektləri ilə birgə mürəkkəb bir forma yaradır².

2. *Struktur prinsip* FV-lərin təsnifində iştirak edən ikinci prinsipdir. Hər bir FV müəyyən bir modelə uyğun olaraq yarıdır və müəyyən struktura malik olur. Məsələn, müqayisəli FV-lərin strukturu aşağıdakı kimi ola bilər:

Adv (as) + Adj + (as) N. - twice as beautiful as Jane
(as) Adj + (as) Adj + N as innocent as a newborn babe

3. *Praqmatik prinsip* FV-lərə xas olan sonuncu prinsipdir. Burada mətn-dən diskurs əxz etmək üçün iki mənə üzə çıxartmalıyıq: mətnin formal xüsusiyyətləri (səs, tipografiya, lüğət tərkibi, qrammatika və s.) və ekstrinsik kontekstual faktorlar. Sonuncu, mətnin lingvistik mənasına təsir etmək üçün götürülmüşdür. Bu bir-birindən asılı olan iki mənə tərəfi bu sahənin öyrəni-lən iki bölməsinin maraq dairəsinə daxildir. “Semantika” dedikdə formal mənə başa düşülürdüsə, “praqmatika” dedikdə isə dilin diskursda əxz etdiyi mənə nəzərdə tutulur, yəni xüsusi məqsədlər əldə etmək üçün dil müəyyən bir kontekstdə işlənir. *Dildə kontekst anlayışının iki növü vardır:*

a) *daxili lingvistik kontekst*; b) *xarici qeyri-lingvistik kontekst*³.

Frazeologiyanın dar və geniş anlamda başa düşülməsində üç meyar əsas götürülür:

1. *Struktur-semantik meyar (məzmun)*. Dar anlamda bura semantik baxımdan yalnız tam (bütöv) tərkiblər aid edilir. A.İ.Molotkov və V.Fyodorov bunları frazeoloji birikmə və frazeoloji vahid adlandırır. Geniş anlamda isə yuxarıda qeyd edilənlərdən savayı birləşmələr və ifadələr də bura daxil edilir (N.M. Şanskiy, V.L.Arxangelskiy, V.V.Vinoqradov).

2. *Struktur-qrammatik meyar (forma)*. Dar anlamda bura yalnız söz birləşmələri daxil edilir. A.İ.Molotkov və V.P.Jukov söz birləşməsi+söz, N.M. Şanskiy, E.M. Qalkina-Fedoruk isə söz birləşməsi+cümləni əsas götürür. Geniş anlamda isə söz birləşməsi + söz+cümlə modeli V.L.Arxangelskiy və

¹ Комиссаров В.Н. Лингвистика перевод. М.: Международные отношения 1980 s. 104.

² Комиссаров В.Н. Теория перевода. М.: Высш. Школа, 1960, s. 69.

³ Naciscione A. Stylistic use of phraseological units in discourse. Amsterdam: John Benjamins, 2010, 176 p.

A.Q.Lomov tərəfindən qəbul edilmişdir.

3. *Funksional meyar (funksiya)*. A.İ.Molotkovun fikrincə dar anlamda üslubi funksiyaya malik konstruksiyalar (emosional-ekspressiv, qiymətverici), geniş anlamda isə bütün sabit və təkrarlana bilən vahidlər (ekspressiv və ya qiymətverici komponentə malik olmayan vahidlər) bura daxildir.

FV-lər həm də üslubi baxımdan təsnif edilə bilər. Onlar nitqə emosional-ekspressiv rəngarənglik və ya çalar gətirmək üçün müəyyən funksional üslublarda istifadə oluna bilər. FV-lərin üslubi istifadəsinə gəldikdə frazeoloji mənanın əsas məna ilə əvəzlənməsi baş verə bilər və “Gözləntilərin aldadılması” effekti ilə qarşılaşmaq mümkündür. Belə hallarda proqnozverici kontekst (bir qayda olaraq başlıqlarda) işlənir ki, o, da mətnə işlənən söz birləşməsinin daha sonra FV deyil, öz əsas mənasında işlənməsini göstərir.

hygiene Law – gigiyena qanunu

Üslubi istifadədə “Gözləntilərin aldadılması” effekti də mümkündür.

At last the footballers got the necessary form: ... Nəhayət ki, futbolçular lazımı forma əldə etdilər, ..(oynamaq üçün formaya düşdülər)

Yazılı nitqdə olduğu kimi şifahi nitqdə də metaforanın reallaşması.

He breathed freely – Çiyindən yük götürüldü (rahat nəfəs aldı)

Tədqiqatın üçüncü fəslində “Müasir ingilis dilində siyasi, mədəni, biznes diskursunda feili frazeoloji vahidlərin işlədilməsi aspektləri” iki yarım fəsilə ayrılır. Bu fəslin 1-ci yarım fəslində “Diskurs haqqında ümumi məlumat” adlanır.

Qeyd edək ki, diskursun təşkili bütün səviyyələrə aid dil vasitələrinin köməyi ilə baş verir. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, diskursa müxtəlif aspektlərdən (sosioloji, psixoloji, tarixi) baxılır. Dilçilikdə diskursun tədqiqinə maraq müasir funksionalizmə xas xüsusiyyətdir və bu amil onun dilçiliyin digər müasir sahələrindən fərqlənməsinə şərait yaradır. Mətn ilə diskurs arasında fərqlərin olduğu və onların tamamilə ayrı-ayrı anlayışlar olması dəfələrlə müxtəlif dilçilər tərəfindən bildirilmişdir. Diskurs əlaqəli nitq parçası kimi qiymətləndirilir. N.Enkvist mətnlə diskurs arasındakı fərqə belə izah edir: “Biz mətnə situativ kontekstdən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Öz-özlüyündə mətn kimi qəbul edilə bilər “No smoking” kimi sadə bir dil parçası divardan asılında artıq müəyyən situativ kontekst çərçivəsində diskursun bir parçasına çevrilir”. N.Enkvistə görə, diskurs sosial həyatda mövcud kontekstlə mətnin sintezi kimi qəbul edilir. Mətn mənanı kontekstdə əldə edir. Bununla bağlı L.Vitqenştayn qeyd etmişdir ki, “mənalər məhz isti-

fadə zamanı formalaşır”. Beləliklə, kontekst mətni göndərən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, müəyyən şəraitdə və müəyyən mənada istifadə edilir¹

U.Çeyf isə diskurs strukturunu intonasiya vahidi, yəni şüurun bir fokusuna uyğun gələn bir diskurs parçası kimi nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu bildirir². Digər dilçi alim - T.Qivon diskursda əlaqəlilik məsələlərinə toxunaraq diskursun aşağıdakı növlərinin olduğunu göstərmişdir: referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növlər. S.Ford diskurs strukturunu zərflik budaq cümlələrinin, əsasən də, zaman, şərt və səbəb zərfliyi budaq cümlələrinin işlənmə prinsipləri baxımından nəzərdən keçirir. Burada müəllif həmin budaq cümlələrin baş cümləyə münasibətdə işlənməsindən asılı olaraq funksional fərqləri izah etməyə çalışır. T.van Deyk bununla bağlı olaraq yazır: “Kontekstə kommunikasiya prosesində iştirak edənlər və onların rolu, məqsədi, niyyəti, ümumi fon biliyi daxildir”.³

Son illər müxtəlif diskurs tipləri müəyyənləşmişdir. Onların sırasına bədii, siyasi, media, hüquqi və s. diskurs tipləri daxildir. Bəzi dilçilər bu tiplərin çox güclü pragmatik, koqnitiv, ideoloji və mədəniyyət baxımından motivasiyaya malik olduqlarını göstərirlər. Digər mütəxəssis I.Qalperin, haqlı olaraq, bədii mətnə estetik, koqnitiv və aktual informasiya funksiyalarının uğurlu birləşməsindən yazır. Digər tərəfdən, bədii akademik (elmi məqalələr, monoqrafiyalar, geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş mülahizələr) və qəzet diskursları (analitik məqalələr, şəhərlər) xaotikliyə və virtuallığa meyillidir. Siyasi, hüquqi və bəzi akademik diskurslar (auditoriya müəhazirələri) isə əksinə belə bir xaotiklik və virtuallıqdan uzaqdırlar.

Diskurs və mətn dilçiliyi Azərbaycanlı mütəxəssislərin də maraq dairəsində olan ən aktual və maraqlı məsələlərdəndir. Onlardan F.Veysəlli diskursa həsr etdiyi “Diskurs təhlilinə giriş” adlı kitabında diskursun yaranması və müasir dilçilikdə öz əksini tapması, diskursun mətndən və digər dil və-hidlərindən fərqlənməsi məsələlərini açıqlayır və onları fərqləndirməyin yollarını göstərir. Digər alim A.Məmmədov öz əsərində mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin rolundan bəhs etmişdir. A.Məmmədov “Discourse and Translation: functional and cognitive approach” kitabında mətnin informasiya quruluşu, yeni və köhnə informasiya və eləcə də

¹ Enkvist. N.E. Linguistic stylistics The Hague: Mouton, 1973. p. 26.

² Chafe W. Discourse, Conscious and time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing, Chicago: Chicago University Press, 1994, 195 pp.

³ Dijk T.A. van. Critical Discourse Analysis. In: A Handbook of Discourse Analysis. Oxford: Blackwell, 2001. p. 355.

diskursda tərcümə məsələlərinə toxunmuşdur.¹ Digər bir dilçi Ə.Abdullayev özünün “Aktual üzvlənmə, mətn, diskurs” kitabında mətn və diskurs anla-yışlarını ətraflı izah etmişdir. Bundan başqa Ə.Abdullayev mətn yaratmada nitq hissələrinin imkanları məsələsinə də toxunmuşdur.²

Dissertasiyanın 3-cü fəslinin ikinci yarım fəslə “Müasir ingilis dilində şifahi və yazılı nitqdə siyasi, mədəni, biznes diskursunda feili frazeoloji vahidlərin işlədilməsi aspektləri” adlanır. FFV-lərin müasir ingilis dilində diskursda işlənməsi barədə danışımdan öncə “kontekst”, “diskurs” və “mətn” anlayışları haqda məlumat vermək məqsədə uyğun olardı. Kontekst dedikdə nitqin verbal və qeyri-verbal əhatəsi (mühiti) başa düşülür. Kontekst 3 tiptə olur: linqvistik kontekst (mətn), situasiya konteksti (nitq mühiti) və mədəni kontekst (mədəni biliklərə əsaslanan qeyri-verbal nitq mühiti). Kontekst bizə anlayışları fərqləndirməkdə kömək edir. Digər anlayışlar “mətn” və “diskurs” anlayışlarıdır. Keçən əsrin 80-ci illərindən bəri diskurs və mətn anlayışları arasında diferensiallaşma özünü qabarıq şəkildə büruzə verməyə başlamışdı. Əvvəllər diskurs dedikdə şifahi nitq, mətn dedikdə isə yazılı nitq nəzərdə tutulurdu³. Mətn yarandıqları kontekstlərin tərkib hissəsidir və kontekstlər yaradılır və davamlı olaraq danışanlar və ya yazanalar tərəfindən transformasiyaya uğrayır və başqa formaya düşür⁴. Diskurs əlaqəli nitq parçasıdır. Lakin, mətnin analogi tərifləri ilə müqayisə etsək, diskursun bu cür başa düşülməsi onun mətndən fərqi aydınlaşdırmır. N.Enkvist mətn ilə diskurs arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah edir: “*Biz mətnə situativ kontekstdən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir*”.⁵

¹ Mammadov A. The issue of plurilingulism and language policy in Azerbaijan // Sociolinguistics in Azerbaijan: New Perspectives on Language and Society (ed. J.Garibova and K.Zuercher), International Journal of the Sociology of Language.198. Berlin, New-York: Mouton de Gruyter, 2009, p. 69.

² Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 181 s.

³ Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011. 181 s.

⁴ Mammadov A, Ziyadova L. Discourse and Translation: functional-cognitive approach. Bakı: Mütərcim, 2012, 16 p.

⁵ Enkvist. N.E. From Text to Interpretability: A. Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, p. 372.

Frazeoloji vahidlərin diskursda öyrənən alimlərdən biri Anita Nasizione- dir. Onun tədqiqatlarının nəticəsi kimi, 2001-ci ildə “Frazeoloji vahidlər diskursda: tətbiqi dilçiliyə doğru” kitabı ərsəyə gəlmişdir. A.Nasizione-nin kitabında ilk dəfə olaraq frazeologiyanın diskurs və üslubiyyatla birgə sintezinə toxunmuşdur. Kitabda qeyd edilir ki, frazeoloji vahidlərin diskursda üslubi işlənməsi onu göstərir ki, frazeoloji vahidlər ilə üslubiyyat və diskurs arasında bağlar mövcuddur və müəllif, frazeoloji vahidlərin üslubi-diskursiv səviyyədə xüsusiyyətlərinə koqnitiv rəqursdan baxmağa cəhd etmişdir ¹. O, frazeoloji vahidlərin diskursda müəyyənləşdirilməsindən yazaraq FV-lərin üç formasının olduğunu göstərir:

1. Baza forması (*base form*);
2. Özək forma (*core use*);
3. Ani (konkret) üslubi forma (*instantial stylistic use*).

Bu yarım fəsildə feili frazeoloji birləşmələrin diskursda işlənməsi aspektlərinə toxunulur. Həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə, frazeoloji vahidlərin geniş işləndiyi sahələr arasında siyasi, mədəni biznes diskursu yer almışdır. Hər üç sahəyə aid misallara nəzər yetirək.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Amerika Ticarət Palatasının açılışında söylədiyi nitqdən bir parçanı nəzərdən keçirək.

After gaining independence Azerbaijan has chosen the way of the democratic, legal, civilized state building, carrying out of reforms in the economy of the republic and principles of relating its economy to the world economy

Bu nitqdə və diskursda istifadə edilmiş, *to relate its economy to the world economy - öz iqtisadiyyatı ilə dünya iqtisadiyyatı arasında əlaqə qurmaq mənasında işlənməmişdir.*

President İlham Əliyevin Amerika prezidenti Barak Obama ilə görüşü zamanı etdiyi çıxışdan götürülmüş bir diskurs parçasına nəzər salaq.

“... as in past times of economic downturn, some put human rights aside for the promise of short term stability or the false notion that economic growth can come at the expense of freedom. We see leaders abolishing term limits ...”

(İlham Aliyev in President Obama’s Speech at the UN Friday, September 24, 2010)

Bu diskursiv parçada işlənməmiş frazeoloji birləşmələr - *to come at the expense of freedom – azadlıq bahasına əldə olunmaq, abolishing term*

¹ Naciscione A. Stylistic use of phraseological units in discourse. Amsterdam: John Benjamins, 2010, 13p.

limits – hakimiyyətdə olma müddətini aşma (q) kimi tərcümə edilir.

FFV-lərin rast gəlinəyi digər bir diskurs sahəsi mədəni diskurs hesab edilir. Ölkəmizin birinci xanımı Mehriban Əliyeva da öz çoxsaylı nitqlərində feili frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir.

Touching about the important factors which are the basis of tolerant atmosphere in Azerbaijan, Mehriban Aliyeva first of all highlighted the political stability, social and economic development (08.09.2015-ci il tarixin-də Parisdə keçirilmiş “Dini Tolerantlıq” konfransındakı çıxışdan və mətbuatda dərc edilmiş yazılardan).

Burada *to highlight the political stability - siyasi stabilliyi vurğulamaq (nəzərə/diqqətə çatdırmaq)* mənasında işlənmişdir.

FFV-lərin geniş rast gəlinəyi bir diskurs sahəsi də biznes diskursudur.

“The trade turnover between our countries also declined. In this situation, we must consider a range of measures to reduce the dependence of national economies on foreign markets and to...” (16 oktyabr, 2015-ci il tarixində prezident İlham Əliyev ilə Rusiya prezidenti V.Putinin görüşündən parça).

Bu diskurs parçasında *to consider a range of measures - bir sıra ölçülər götürmək* kimi işlənmişdir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. Frazeologizm dedikdə dilin ayrılıqda formalaşan sabit söz birləşmələri başa düşülür ki, bunların da komponentləri kommunikativ əlaqədə tam (və ya ən aşağısı ümumi analitik) məna kəsb edir və bir qayda olaraq bitmiş cümlə yaratmır.

2. Sərbəst birləşmələrdən frazeoloji vahidlər məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur və artıq leksikləşmiş olduğundan cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir. Frazeoloji vahidlərə ən mühüm üç xüsusiyyət - ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıq, sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq isə sabitlik, idiomatiklik xasdır.

3. Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, bu komponentlərin arasında üç sintaktik əlaqə növü mövcuddur: yanaşma (adjoining), uzlaşma (agreement) və idarə əlaqəsi (government).

4. FFV-lərin özəyində feil durur və onlar mənaları qismən və ya tam dəyişmiş leksemlərin sabit birləşməsi kimi çıxış edir. İngilis dilində FFV-lər təsdiq və inkarda olaraq feilin xəbər və ya əmr şəkilində işlədilərək semantik baxımdan hərəkət/vəziyyət ifadə edir, qrammatik kateqoriyaya (şəkil, zaman, şəxs, növ) malik olur, sintaktik baxımdan xəbər funksiyasını daşıyır.

5. FFV-lərin aşağıdakı tematik qrupları vardır: hərəkət, fəaliyyət və insanın vəziyyəti; animal (heyvani) xarakter; hərbi fəaliyyət; dənizçilik (dəniz işi); incəsənətlə və dinlə bağlı anlayışlar ifadə edən FFV-lər. FFV-lər əsasən feil+isim modelinə əsasən yaranır və onların təsnifi məsələsində üç prinsip mövcuddur: semantik prinsip, struktur prinsip, pragmatik prinsip.

6. Diskursda FV-lərin 3 forması müəyyənləşmişdir: baza forma, özək forma və ani (konkret) üslubi forma. FV-lər xüsusi bir üslubi effekt yaratmaq niyyəti olan danışan və ya yazıçı tərəfindən işlədilir və onlar müxtəlif funksional janr hesab edilən müəyyən janrlara müvafiq formada işlədilir.

7. Diskurs bütün səviyyələrə aid dil vasitələrinin köməyi ilə təşkil olunur və belə vasitələrdən biri də frazeoloji vahidlərdir. İngilis dilində FFV-lərin ən çox işləndiyi diskurs növləri aşağıdakılardır: siyasi diskurs, mədəni diskurs və biznes diskursu. Araşdırmadan müəyyənləşmişdir ki, siyasi diskursda işlənən FFV-lər bəzi siyasi fəaliyyətin nəticəsində formalaşa bilər.

8. Bədii akademik (elmi məqalə, monoqrafiya, geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş mülahizələr) və qəzet diskursları (analitik məqalələr, şərh-lər) xaotikliyə və virtuallığa meyillidir. Siyasi, hüquqi və bəzi akademik diskurslar (auditoriya mühazirələri) isə xaotiklik və virtuallıqdan uzaqdır.

9. Həm siyasi, həm mədəni, həm də biznes diskursunda işlədilən FFV-lər işləndikləri diskursda danışanın informasiyanı ötürmək məqsədindən asılı olaraq fərqli mənala daşıya bilər və ya onlar digər bir dilə fərqli şəkildə tərcümə edilə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Diskursun tipləri və növləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX respublika elmi konfransı. Bakı: ADİU, 2015, s. 46-47

2. Muasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin ümumi səciyyəsi / “Dil və Mədəniyyət” respublika elmi praktiki konfransı. Bakı: ADU, 2015, s.247-248

3. Lexical and Phraseological Characteristics of Phrasal verbs // International communications/mejkulturnie kommunikacii, Tbilisi, 2015, № 24, pp. 35-39

4. Frazoloji vahidlərin diskursda işlənməsi // Azərbaycanca Xarici Dillər, Bakı: Mütərcim, 2015, № 3, s. 60-65.

5. İngilis dilində bəzi frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ekvivalenti // Elmi xəbərlər, ADU, № 3, 2015, s. 119-124

6. Frazoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, BDU, 2016, № 2 (98), s.89-95

7. Frazoloji vahidlərin diskurs çərçivəsində təsnifi prinsipləri / ADU və Rusiya EA-nın Sibir şöbəsinin Filologiya İnstitutu. Koqnitiv və Tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri, Bakı, 2016. s.73-75

8. Different approaches to the objects of Phraseology in Linguistics // Canadian center of Science and Education. Canada, Toronto, 2016, pp.104-112

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ДИСКУРСЕ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Диссертация посвящена анализу лексико-семантических особенностей глагольных фразеологических единиц в дискурсе в английском языке.

Работа состоит из введения, двух глав, заключения, библиографии и приложения.

“Введение” охватывает актуальность темы, ее научную новизну, теоретическое и практическое значение; здесь информация о целях, задачах, методах, апробации и структуре данной диссертации.

В первой главе, которая носит название “Специфические особенности словосочетаний в современном английском языке” дан обзор концепций английских, азербайджанских и русских лингвистов и исследование этой проблемы в синтаксисе.

Вторая глава носит название “Лексико-семантические и структурные черты глагольных фразеологических единиц в современном английском языке”. В этой главе, дается общий обзор глагольных фразеологических единиц, и они исследуются с лексико-семантической и одновременно структурной точки зрения.

В третьей главе, названная “Аспекты использования глагольных фразеологических единиц в политическом, культурном и деловом дискурсе в устной и письменной речи в английском языке”. В этой главе, исследуются понятие дискурса и использование глагольных фразеологических единиц в некоторых типах дискурса в устной и письменной речи.

Основные результаты исследования суммированы в части “Заключение” диссертационной работы. Список использованной литературы состоит из 217 работ научной и художественной литературы и статей.

LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF VERBAL
PHRASEOLOGICAL UNITS IN DISCOURSE IN MODERN ENGLISH

Summary

This dissertation is devoted to the analysis of lexico-semantic characteristics of verbal phraseological units in discourse of the Modern English. It consists of the introduction, three chapters, conclusion, bibliography and supplement.

The “Introduction” comprises the actuality of theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance; here the information about the goals, the tasks, the methods, the approbation and the structure of the dissertation is given.

In the first chapter called “The specific characteristics of the word combinations in Modern English” the review of the concepts of English, Azerbaijani and Russian linguists, and the investigation of this problem in the Syntax are given.

The second chapter is called “Lexico-semantic and structural features of verbal phraseological units in Modern English”. In this chapter a general view of the verbal phraseological units is given, and they are analysed from lexico-semantic, and at the same time, from the structural point of view.

The third chapter of the dissertation is called “Aspects of the usage of verbal phraseological units in oral and written speech of political, cultural and business discourse in Modern English”. In this chapter discourse, and the usage of verbal phraseological units in some types of discourse, both in oral and written speech, are investigated.

The main results of the investigation are summarized in the “Conclusion” part of the investigation. The list of the used literature consists of 217 literary-scientific works.

Çapa imzalanıb: 23.12.2017
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

КЯМАЛЯ ВАСИФ ГЫЗЫ КУЛИЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
В ДИСКУРСЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018